

Богдан Паска

(м. Івано-Франківськ)

**УКРАЇНСЬКА СОБОРНІСТЬ У ДІЯЛЬНОСТІ ДИСИДЕНТА
ВАЛЕНТИНА МОРОЗА (1960–1970-ТІ РР.)**

Стаття висвітлює місце і роль ідеї української соборності у громадській діяльності дисидента Валентина Мороза у 1960–1970-х рр. Автор аналізує роботу дисидента щодо консолідації українського національного руху. Досліджено кроки В. Мороза у питанні захисту національно-культурних прав українського народу в Радянському Союзі.

Ключові слова: Валентин Мороз, українська соборність, український національний рух, дисидентський рух, русифікація.

Уродженець Волині, талановитий публіцист, історик за професією Валентин Якович Мороз (1936–2019) у 1960–1970-х рр. був одним із найбільш активних учасників українського дисидентського руху. Він відстоював національні інтереси українського народу, поширював нелегальну літературу, був вмілим організатором неформальних дисидентських гуртків. За це В. Мороз був двічі репресований радянською каральною системою і провів в ув'язненні майже 13 років (1965–1969 та 1970–1979 рр.). Зрештою, у 1979 р. уряд СРСР під значним міжнародним тиском був змушений звільнити політв'язня та депортувати його до Америки. До України історик отримав змогу повернутися тільки після розпаду Радянського Союзу.

Валентин Мороз протягом всього свого життя був послідовним прихильником ідеї української соборності. Впродовж дисидентського періоду його громадської активності (1964–1979 рр.) ця ідея проявлялась у двох вимірах. Першим виміром було прагнення та конкретні зусилля щодо консолідації українського національного руху в протистоянні з радянським режимом. Другим – турбота про повноцінний захист національно-культурних прав українців на всій території УРСР, а також в інших республіках Радянського Союзу.

Діяльність В. Мороза щодо консолідації українського національного руху включала в першу чергу територіальний аспект об'єднання зусиль окремих дисидентських осередків у різних містах на території УРСР (Луцьк, Івано-Франківськ, Львів, Київ). Будучи викладачем історії у Луцькому та Івано-Франківському педагогічних інститутах протягом 1964–1965 рр., В. Мороз став лідером місцевих неформальних дисидентських середовищ – Клубу поетичного слова в м. Луцьк (Дмитро Іващенко, Кость Шишко, Анатолія Панас, Олеся Ковальчук, Марія Мельничук) [9, с. 518] та гуртка викладачів у м. Івано-Франківськ (Петро Арсенич, Іван Костенюк, Михайло Фіголь, Іван Козовик, Андрій Загоруйко, Ярослав Мельничук) [1, с. 6]. Він зумів налагодити плідні зв'язки та обмін самвидавною літературою не тільки між луцьким та івано-франківським гуртками, а також із львівськими та київськими дисидентами. Зокрема, влітку 1964 р. в Луцьку за посередництва викладача місцевого педінституту Степана Забужка В. Морозу вдалося навести контакти з одним із лідерів київського шістдесятницького Клубу творчої молоді (КТМ) літературним критиком Євгеном Сверстюком. Після розмови з ним історик зробив висновок, що в Україні існує рух національного відродження, в русло якого потрібно спрямувати діяльність луцького гуртка [4, арк. 65–66]. У листопаді–грудні того ж року В. Мороз познайомився із львівськими дисидентами – братами Богданом та Михайлом Горинями – які зрештою передали йому значний масив нелегальної літератури [5, арк. 249]. У травні та серпні 1965 р. історик здійснив дві поїздки до Києва, маючи на меті налагодити зв'язки з літературними критиками Іваном Дзюбою та Іваном Світличним, яких вважав лідерами та ідеологами руху національного відродження. Із певних причин цієї мети В. Морозом тоді досягнуто не було, проте відбулися його зустрічі, обмін думками та літературою з іншими учасниками КТМ – Аллою Горською, Надією Світличною, Євгеном Сверстюком, Романом Корогодським [4, арк. 90–96].

Ще більш інтенсивною була діяльність В. Мороза щодо консолідації різних дисидентських середовищ на території України у 1969–1970 рр, після завершення його першого терміну ув'язнення. Зокрема, у вересні 1969 р. під час

повернення із мордовських колоній додому він зробив зупинку в Києві, де познайомився з Іваном Дзюбою, Іваном Світличним, Миколою Плахотнюком, Оксаною Мешко [13, с. 92–93]. На львівському вокзалі політв'язня зустрічали Вячеслав Чорновіл, Олена Антонів та Людмила Шереметьєва [3, арк. 256]. Подальші контакти В. Мороза з іншими учасниками дисидентського руху були досить інтенсивними. Протягом дев'яти місяців свого перебування на волі він здійснив не менше п'яти поїздок до Києва та чотирьох – до Львова. Під час них В. Мороз контактував із місцевими дисидентами (І. Дзюбою, І. Світличним, Є. Сверстюком, Б. Антоненком-Давидовичем, З. Франко, М. Плахотнюком у Києві, В. Чорноволом, Ігорем та Іриною Калинцями, Г. Чубаєм у Львові), поширював серед них власні твори, намагався активізувати національний рух. Під час поїздки до Одеси мав зустріч із Ніною Строкатою, дружиною політв'язня Святослава Караванського [14, с. 105]. Оселя В. Мороза в гуртожитку на вулиці П. Дадугіна (нині вул. Є. Коновальця) в Івано-Франківську стала місцем зустрічі дисидентів з усієї України. Тут, зокрема, бували Є. Сверстюк, А. Горська, В. Зарецький з Києва, В. Чорновіл, О. Антонів, А. Пашко зі Львова, І. Гель із Самбора, В. Іванишин із Рожнятівщини, В. Романюк із с. Космач Косівського району [14, с. 107].

Думки В. Мороза щодо необхідності активізації протистояння із радянським режимом у 1969–1970 рр. підтримували як «львів'яни» В. Чорновіл, Ігор та Ірина Калинці, С. Шабатура, так і «кияни» А. Горська, О. Мешко, О. Сергієнко, І. Русин, М. Плахотнюк, Л. Плющ [14, с. 108]. Результатом співпраці В. Чорновола та В. Мороза була поява в 1970 р. нелегального дисидентського часопису «Український вісник», який став своєрідним центром руху, його структурною базою, свідченням виходу на новий, організаційний рівень [8, с. 144]. Арешт В. Мороза 1 червня 1970 р. спричинив кампанію на його захист, яка стала однією із найбільш масштабних протестних акцій у середовищі українського дисидентства. У ній взяли участь близько 50 учасників українського опозиційного руху, серед яких представники Львова та області (19 осіб), Києва (15 осіб), Івано-Франківська та області (12 осіб), Одеси (1 особа).

Найбільш активним організатором кампанії був В. Чорновіл, основними її методами – написання листів протесту на адресу органів влади УРСР, поширення інформації про розправу над В. Морозом в українському суспільстві та за кордоном, організація мітингу під стінами приміщення суду в Івано-Франківську (17–18 листопада 1970 р.) [14, с. 133–144]. Рух в оборону В. Мороза в 1970–1971 рр. об'єднав учасників як радикальної, так і поміркованої течій у середовищі шістдесятницького правозахисту та сприяв консолідації українського національного руху. Хоча акції не досягли своєї безпосередньої мети – звільнення В. Мороза з ув'язнення, проте спричинилися до значного міжнародного розголосу цієї проблеми.

Другим, не менш важливим аспектом роботи В. Мороза щодо об'єднання зусиль українського дисидентства був концептуальний (згуртування представників різних парадигм руху – національно-визвольної (підпільні організації) та націоналізаційної (легальне середовище шістдесятницького правозахисту))¹ [16]. У діяльності та поглядах самого В. Мороза можна простежити елементи як першої, так і другої парадигм. Фактично в дисидентський період своєї діяльності він за своїми внутрішніми поглядами і переконаннями належав до національно-визвольної, а за формами і методами діяльності із тактичних міркувань – до націоналізаційної парадигми [11, с. 22]. Тому не дивно, що під час перебування в ув'язненні в мордовських колоніях у 1966–1967 рр. В. Морозу вдалося налагодити плідні контакти із багатьма українськими політв'язнями, які перебували на позиціях національно-визвольної парадигми. Це були, зокрема, член Крайового Проводу ОУН Михайло Сорока [12, с. 11–12], лідери підпільних організацій українських націоналістів Богдан Германюк, Іван Струтинський (Об'єднана партія визволення України (ОПВУ)),

¹ У статті використано концепцію дослідника Ярослава Секо про співіснування в українському національному русі 1950–80-х рр. двох парадигм: національно-визвольної (підпільні організації, учасники яких вважали УРСР окупаційною адміністрацією радянського режиму) та націоналізаційної (легальна діяльність інтелігенції із середовища шістдесятників, які ставилися до УРСР як до держави українського народу, яку треба реформувати). У рамках націоналізаційної парадигми вчений виокремлює дві форми – ревізіонізм і правозахист, у межах останнього – два етапи: шістдесятницький (1960-ті – поч. 1970-х рр.) і гельсінський (1976–1988 рр.).

Ярослав Гасюк, Володимир Леонюк, Богдан Христинич (група «Об'єднання») [2, арк. 212–233].

Ще одним фактором консолідаційної діяльності В. Мороза було значне поширення його публіцистичних творів у середовищі обидвох парадигм українського національного руху. Есе «Репортаж із заповідника імені Берії» (1967 р.), «Мойсей і Датан» (1969 р.), «Серед снігів», «Хроніка опору», (обидва – 1970 р.) за своєю формою були цілком лояльні до радянської влади на території України, проте за духом, стилістикою та вкладеними ідеями дуже близькі до позицій національно-визвольної парадигми. Вони мали значну популярність в середовищі шістдесятницького правозахисту, активно поширювалися серед дисидентів у Києві, Львові, Івано-Франківську, Черкасах, Донецьку та ін. містах [14, с. 89–90]. Ряд творів В. Мороза було опубліковано на сторінках цілком націоналізаційного за своїм характером «Українського вісника» [17, с. 257–261, 388–418, 673–698, 860–865]. Зберігання та поширення праць В. Мороза було інкриміновано більшості заарештованих у ході «другої хвилі» репресій української інтелігенції в 1972–1973 рр. Водночас ці ж самі есе були отримали поширення і в середовищі окремих підпільних організацій 1970-х рр. Зокрема, творчість В. Мороза справила значний вплив на діяльність учасників Українського національно-визвольного фронту (УНВФ; 1972–1973 рр.) [7, с. 258] та городенківської групи (1972–1974 рр.) [15, с. 26]. Тому публіцистична спадщина В. Мороза була тим чинником, який об'єднував та зближував прихильників націоналізаційної та національно-визвольної парадигм українського руху спротиву в 1970-х рр.

Що стосується другого виміру присутності ідеї української соборності в діяльності В. Мороза, то він ще з першої половини 1960-х рр. виступав проти офіційної політики радянського режиму в національному питанні, яка передбачала русифікацію українського народу та його поступове розчинення у штучному проєкті «єдиного радянського народу». У середовищі луцького та івано-франківського неформальних гуртків в 1964–1965 рр. історик постійно наголошував на тому, що шкільна російська мова викладання в УРСР більше,

ніж україномовних шкіл, тому потрібно активно протидіяти русифікації [6, арк. 63–64]. Метою В. Мороза був захист національно-культурних прав українського народу на всій території УРСР задля досягнення його внутрішньої згуртованості та єдності.

Особливу увагу В. Мороз приділяв тим регіонам України, які були найбільше відірваними від українського мовного та культурного простору. Протягом 1964/1965 навчального року одна із учасниць луцького гуртка Анатолія Панас проходила педагогічну практику в с. Зибіно Білогірського району Кримської області УРСР як вчителька української мови та літератури. У серпні 1964 р. В. Мороз дав їй завдання здійснювати проукраїнську пропаганду серед молоді в Криму, поширювати тут самвидавну літературу та поезії шістдесятників. Під час подальшого листування зі студенткою історик давав вказівки щодо організації українознавчої діяльності, популяризації української мови, літератури, культури. А. Панас намагалась виконувати настанови В. Мороза, проводила просвітницькі бесіди з учительським колективом, а в березні 1965 р. організувала у школі Шевченківський вечір [6, арк. 80]. Проте абсолютна більшість місцевих вчителів негативно поставилися до ініціатив волинської студентки, піддавали її образам та моральному тиску за вживання української мови. Згодом у есе «Репортаж...», написаному у мордовських колоніях, В. Мороз описував цькування А. Панас як приклад засилля у Криму російського «великодержавного шовінізму» [10, с. 53]. Схожі поради щодо поширення української національної ідеї та боротьби з русифікацією в Криму історик давав також своїй знайомій студентці Надії Пуцало, яка проходила практику в с. Міжгір'я Білогірського району в Криму [6, арк. 80]. На одному із допитів після першого арешту В. Мороз заявив: «Я мав на увазі лише одне: проводити через Панас українізацію населення... бо вважав, що українці, що проживають там, повинні говорити українською мовою, а не російською, так як Кримська область входить до складу УРСР...» [4, арк. 155–157]. У написаному в 1970 р. творі «Серед снігів» історик вказував також на необхідність активної

боротьби проти русифікації великих українських міст – Києва, Харкова, Одеси – та моральної підтримки місцевих україномовних середовищ [10, с. 84].

Ще одним напрямком соборницької діяльності В. Мороза була підтримка українців, які проживали на території Радянського Союзу за межами УРСР. Зокрема, восени 1964 р. у радянській пресі було опубліковано звернення читачів бібліотеки м. Краснодар на Кубані до громадськості із проханням допомогти створити при бібліотеці відділення української книги. В. Мороз закликав своїх однодумців у Луцьку та Івано-Франківську підтримати цю акцію та сам відправив кубанським українцям колекцію книг класиків української літератури. Ініціативу історика підтримала студентка Олеся Ковальчук, яка також надіслала декілька українських книжок у Краснодар [5, арк. 270–271]. У есе «Репортаж...» В. Мороз звертав увагу на процеси цілеспрямованої русифікації українців, які виїхали у 1950-х рр. освоювати цілину до Сибіру та Казахстану, вказуючи на те, що вони «назавжди втрачаються для української нації» [10, с. 19].

Отже, питання соборності українського народу, єдності та консолідації українського національного руху займали чільне місце у дисидентській діяльності В. Мороза. У 1960-х рр. історик брав активну участь у налагодженні контактів та каналів передачі самвидаву між дисидентськими середовищами різних міст України. Публіцистичні твори В. Мороза отримали значне поширення у середовищі різних парадигм українського національного руху, що об'єктивно сприяло його консолідації. Однією з цілей роботи дисидента був захист національно-культурних інтересів українського народу на всій території УРСР (зокрема, у Криму), а також за її межами (на Кубані, у Сибіру та Казахстані).

Література

1. Арсенич П. Незламний лідер руху опору // Університет. 2011. № 29. С. 6–7.
2. Архів управління Служби безпеки України (далі – Архів УСБУ) в Івано-Франківській області. Спр. 10956-П. Т. 2. 358 арк.
3. Архів УСБУ в Івано-Франківській області. Спр. 10956-П. Т. 4. 398 арк.

4. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 75128-фп. Т. 1. 304 арк.
5. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75128-фп. Т. 2. 297 арк.
6. ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 75128-фп. Т. 3. 301 арк.
7. Гель І. Виклик системі: український визвольний рух другої половини ХХ століття / ред. та упор. І. В. Єзерська. Львів: Часопис, 2013. 392 с.
8. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець. Тернопіль: Астон, 2013. 387 с.
9. Ковальчук О. Нас було семеро // Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Волинська область. Т. 1. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2010. С. 517–529.
10. Мороз В. Есеї, листи й документи. Мюнхен: Сучасність, 1975. 286 с.
11. Мороз В. Лекції з історії України. Торонто: Anabasis Magazine, 1982. 127 с.
12. Мороз В. Тверді мелодії. Клівленд: Анабазис. 202 с.
13. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Львів: Свічадо, 2005. 216 с.
14. Паска Б. Валентин Мороз: прапор українського дисидентства. Івано-Франківськ: Фоліант, 2018. 366 с.
15. Паска Б. Городенківська група: сторінки історії дисидентського руху в Україні // Історія в рідній школі. 2019. № 1–2. С. 49–51.
16. Секо Я. Концептуальні проблеми розвитку українського національного руху в середині 1950-х – середині 1980-х рр. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Seko_Yaroslav/Kontseptualni_problemy_rozvytku_ukrainskoho_natsionalnoho_rukhu_v_seredyni_1950-kh_seredyni_1980-kh.pdf?
17. Чорновіл В. Твори: у 10 т. Т. 3 / упор. В. Чорновіл; передм. М. Косів. К.: Смолоскип, 2006. 976 с.

The article highlights the place and role of the idea of Ukrainian unity in the public activities of dissident Valentyn Moroz in the 1960s and 1970s. The author analyzes the dissident`s work on the consolidation of the Ukrainian national movement.

V. Moroz`s steps in the issue of protection of national and cultural rights of the Ukrainian people in the Soviet Union are studied.

Key words: *Valentyn Moroz, Ukrainian unity, Ukrainian national movement, dissident movement, Russification.*